

स्त्रीवाद संकल्पना, स्वरूप आणि स्त्रीवादी मराठी साहित्य

डॉ. स्वप्नील मारुती बुचडे
कोल्हापूर

१

साठोत्तरी कालखंडात उदयास आलेला एक साहित्य प्रवाह म्हणून स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहाचा उल्लेख करता येईल. पारंपरिक विचार मानसिकतेतून स्त्रीकडे अजवर दुय्यम स्थानातूनच पहिले गेले. स्वातंत्रोत्तर कालखंडात आणि प्रामुख्याने भारतीय संविधान अस्तित्वात आल्यानंतर स्त्रियांच्या हक्काची मांडणी प्रभाषिणे केली. तत्पुर्वी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्री हक्काचेदतन करण्याचा प्रयत्न केला होता. पण त्यावेळी ते काही पूर्ततेस गेले नाही. स्त्रीला माणूस म्हणून सामाजिक आर्थिक, राजकीय, आणि सांस्कृतिक परिधामध्ये समान लेखण्याला हिंदू कोड बिलाने महत्त्व दिले होते

स्त्रीवादी विचाराचे एकूण स्वरूप लक्षात घेता स्त्रीवादी विचारांची तीन पातळ्यांवर मांडणी होताना दिसते शारीर व जैविक भेदाची पहिली पातळी, सामाजिक, सांस्कृतिक स्त्रीत्वाची दुसरी पातळी तर राजकीय पातळीवरचा स्त्रीवाद ही तिसरी पातळी होय. याच्या पुढे जावून चौथ्या पातळीवर स्त्रीवादाचा विचार करता येईल ती मानसिक समतेच्या पातळीवरील स्वत्वाची संरचना होय.

शारीर व जैविक भेदाच्या पातळीवर स्त्री या संकल्पनेचे सिद्धांतन करताना अपरिहार्यपणे ही पहिली पातळी ग्राह्य धरावी लागते. पुरुष व स्त्रियांमध्ये निसर्गतःच जैविक किंवा शारीर पातळीवर भेद असतो ही गोष्ट अगदी उघड आहे. नर आणि मादी हा भेद निसर्गतःच आहे. त्यामुळे स्त्री व पुरुष हे लिंगभेदावर समाजाचे दोन घटक झालेले आहेत

दुसरी पातळी ही सामाजिक- सांस्कृतिक पातळीवर विचार करत असताना पाश्चात्य विचारवंत सिमॉन द बोव्हा यांनी म्हंटले आहे की *स्त्रीत्व म्हणून जे नैसर्गिक गुणधर्म मानले जातात ते पुरुषप्रधान समाजाचे स्त्रीत्व माथी मारलेले असतात. One is the born a women one become one.* (beanviour simone de : 1949 : 927) सिमॉन द बोव्हा या पाश्चात्य अभ्यासकाने मांडलेल्या मतानुसार स्त्रीला मुळातच दुय्यम ठरविण्यात आलेले आहेस्त्रीला तिच्या दुय्यमत्वाची जाणीव करून देवून तिची मानसिकता तशा पद्धतीने घडविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

स्त्रीवादाची मांडणी ही लिंग आणि लिंगभाव (sex & Gender) या संकल्पनेतून आलेली आहे लिंग आणि लिंगभावाची संकल्पना विद्युत भागवत यांनी मांडली आहेत्यानुसार, *मुलगा आणि मुलगी हे देह पत्तळीवर भिन्न असतात. परंतु त्याचे रुपांतर स्त्री पुरुषामध्ये होते तेव्हा ह्या भिन्नतेचे विषमतेमध्ये रुपांतर होतेही विषमता सामाजिक प्रक्रियेत घडवली जाते. म्हणजेच लिंग अथवा बार्ड पुरुष हा निसर्गदत्त भाग आहे पण त्यातून पुढे निर्माण केले गेलेले संपूर्ण जग मात्र मानवनिर्मित असते. मुल जन्मले की त्याला मिळणारे नाव आणि कपडे, सर्व तऱ्हेचे संस्कार यातून लिंगभाव (gender) घडविला जातो.* (भागवत विद्युत : २००० : २४) म्हणजेच स्त्रीवर जे संस्कार घरातून केले जातात ते तिला सतत जाणीव करून देत असतात की तू स्त्री आहेस. म्हणून स्त्रीवादीच्या पाहणीतून लिंग (sex) आणि लिंगभाव (Gender) हे दोन्ही भिन्न असून लिंगभाव हा शारीर व जैविक स्वरूपाचा नसून तो सामाजिक सांस्कृतिक रचनेचा भाग आहे हे स्पष्ट होते.

राजकीय पातळीवर स्त्रीवाद या संकल्पनेचा विचार हा, मानवी समाजात जातीय, वर्णीय विषमतेप्रमाणेच स्त्री - पुरुषातील विषम नात्यांचे विभाजनच आहे वास्तविक स्त्री आणि पुरुषामधील विषमता ही समाज संस्कृतीच्या पातळीवर घडविली जाते. तरीही या दोहोंमध्ये मोठा भेद आहे. अशा मतांवरच ही विषमतेची पातळी स्थिरावलेली दिसते. पुरुषांनी निर्माण केलेली समाज व्यवस्था लिंगभेदावर आधारलेली असल्याने त्यात स्त्री हीच लैंगिक राजकारणाचा बळी ठरलेली आहे. *The second sex* मध्ये सिमॉन द बोव्हा यांनी विश्लेषण केले त्यानुसार सर्व पातळीवर पुरुष हा पूर्ण (absolute), ज्ञाता (subject), आवश्यक (essential), आहे. तर स्त्री म्हणजे इतर (other), वस्तू (object), अनावश्यक (in essential) आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन मानसशास्त्रीय, इतिहास, जीवशास्त्र आणि साहित्य या सर्वातून कसा चालला आहे हे सिमॉन द बोव्हा यांनी स्पष्ट केले

आहे. त्या म्हणतात, *life the world itself, is the word of man. They describe it from their own point of view which they confuse with the absolute truth.* (beaunivour simone de : 1949 : 928) वास्तविक सत्यापासून स्त्रीची फसगत केली गेली, व तिला लैंगिक राजकारणाचे बळी ठरवले गेले आहे. पुरुषांनी स्त्रियांची सतत अभाववादी कलेली मांडणी स्त्रीवादाने उघडी पाडलेली आहे. या स्त्रीवाद्यांनी फ्राईडच्या मनोविश्लेषणाला नकार दिला. स्त्रियांना पुरुषांच्या लिंगाबद्दल असूया वाटते हे लिंगवैश्याम्यच तिच्या कामजीवनाचा आधार आहे; चंचलता किंवा अस्थिरता ही तिच्या स्वभावातील उणीव आहे; हे फ्राईडचे स्त्रीबद्दल असलेले मत धुडकावून लावलेले दिसते पुरुषांनी भाषा कला, साहित्य, सौंदर्यशास्त्र अशा ज्ञानाच्या सर्वच क्षेत्रात लैंगिक राजकारण करून स्त्रियांना दूर फेकले आहे पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या स्त्रीत्वाची (feminine) व पुरुषत्वाच्या (masculine) संकल्पनेची उभारणी केली व त्याची समाज संस्कृतीच्या संरचनेत उभारणी झाल्याने समर्थन पुरुषांचे हितसंबंध राखूनच झालेले आहेत. हे पुरुषी लैंगिक राजकारण स्त्रीवादी स्पष्ट करतात.

पितृसत्तेने स्त्रीकडे दुय्यम स्थानाची भूमिका देऊन पुरुषी वर्चस्वाच्या दृष्टीकोनातून पहिले. स्त्रीसंदर्भात एकाबाजूला अराजक व दुसऱ्या बाजूला देवता अशा विरोधी प्रतिमा निर्माण केलेल्या आहेत परंतु या टोकाच्या भूमिकांशी - प्रतिमांशी स्त्रीबद्दल सत्याचा काहीही संबंध नाही हे सिद्ध करणे, पुरुषी व बायकी या फरकात्मक तत्त्वज्ञानाला नकार देणे, स्त्रीचे स्वातंत्र्य, समता व रचनात्मक पद्धतीत समान दर्जा या दोन्ही आघाड्यांवर संघर्ष करणे हे स्त्रीवादाचे ध्येय आहे. समाजात स्त्रीला समतेचे स्थान हवे; दुय्यम नको स्त्रीवादाला अशी संस्कृती निर्माण करायची आहे की, त्यात स्त्रीलिंगी विरुद्ध पुरुषलिंगी असा लिंगभेदपुरुष श्रेष्ठ व स्त्री कनिष्ठ या विषमतेच्या निकषात बदल करून स्त्रीचा राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक पातळीवर दर्जा एक करणे हे स्त्रीवादाचे प्रमुख लक्षण आहे

स्वातंत्रोत्तर काळात लोकशाही आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अनेक समाजघटक जागृत झाले आणि आपल्या प्रश्नांसाठी चळवळी सुरु केल्या. भारतीय संविधानात मांडल्या गेलेल्या तत्त्वानुसार इथल्या माणसाचे माणूसपण अबाधित राखण्याचा प्रयत्न झाला. याच काळात अनेक सामाजिक स्तर आपल्या वेदना आणि प्रश्न आपल्या साहित्यातून व्यक्त करू लागले. स्त्रियांनीही आपल्या व्यथा - वेदना साहित्याद्वारे व्यक्त केल्या.

स्त्रियांचे साहित्य लेखन हे स्त्री सुधारणेकडून स्त्री स्वातंत्र्याकडे विकसित झालेले आहे. आजवर दडपून टाकलेली लैंगिक भावना स्वातंत्रोत्तर काळातल्या लेखनात धीटपणे व्यक्त झालेली आहे. या लेखनातून स्वातंत्रोत्तर काळातील स्त्रियांचे अनुभवविश्व अधिक व्यापक व व्यामिश्रपद्धतीने समोर आले. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने वावरताना येणारे अनुभव हे आजवरच्या अनुभवापेक्षा वेगळे असेच होते स्वातंत्रोत्तर कालखंडात आणि प्रामुख्याने संविधानाच्या स्वीकारानंतर शिक्षणामुळे आणि राजकीय हक्कांच्यामुळे स्त्रीची पारंपरिक प्रतिमा बदलल्याची दिसते. स्त्रीला माणूस म्हणून स्थान प्राप्त व्हावे यासाठी संविधानाने आपली भूमिका मांडली जागतिक पातळीवर स्त्रियांच्या हक्काची आणि अधिकारांची चर्चा झाली. शिक्षण, कायदा, आणि चळवळ ह्यामुळे स्त्री आत्मसन्मानाने पुढे पाऊल उचलत आहे विवाह ही सक्तीची बाब नसून सहजीवनाची बाब आहे. 'स्त्री हे काचेचे भांडे आहे' अशी गुळगुळीत वाक्ये बाजूलापडून त्या ठिकाणी 'स्त्री ही जिवंत आणि एक माणूस आहे हा विचार पुढे आला. स्त्रीलाही मन आहे, तिलाही तिचे खाजगी आयुष्य आहे, मैत्रीची आणि प्रेमाची गरज आहे, स्वतःच्या आयुष्याचा निर्णय घेण्याचा तिला अधिकार आहे असा विचार पुढे आला.

स्त्रीवादाची मांडणी होत असताना त्याच्यावर बऱ्याच प्रमाणात टीकाही झाली, ही चळवळ पुरुष द्वेषातून कडवट प्रतिक्रियेतून, लैंगिक सुख न मिळालेल्या असंतुष्ट बायकांकडून किंवा अभावातून आलेल्या वैफल्यातून आणि स्त्रीमध्ये असलेली प्रेम करण्याची शक्ती नसलेल्या बायकांकडून उदयाला आली, असे म्हंटले गेले. पण असे म्हणणे म्हणजे ऐतिहासिक सत्याला विकृत वळण देण्यासारखे आहे. (धोंगडे डॉ. अश्विनी : १९९३ : ८) अशी भूमिका डॉ. अश्विनी धोंगडे यांनी मांडली त्या पुढे म्हणतात की, शिक्षण, आणि सामाजिक कार्यातील क्रियाशील सहभाग या स्त्रियांच्या प्राथमिक गरजा आहेत. याची जाणीव स्त्रियांना १९६० नंतरच्या काळात होवू लागली स्त्रीने घरापुरती आपली क्षमता खर्च केली ही 'स्व'ची आत्महत्या आहे. आपल्या दारावरून जग पुढे जात असताना घरात निष्क्रिय बसून त्याच्याकडे थंडपणे पहात राहणे ही घोर आत्मवंचना आहे याचा साक्षात्कार होणं व त्यामुळे स्वतःकडे व जगाकडे पाहण्याची दृष्टीच बदलणं ही स्त्रीवादाची बैठक आहे (धोंगडे डॉ. अश्विनी : १९९३ : २०)

स्त्रीजीवनाची कक्षा वाढत असतानाच आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाची व व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव होवू लागलेल्या स्त्रिला स्त्रियांनी संघटीत होण्याची पर्यायाने स्त्री चळवळीची अपरिहार्यता जाणवली. स्व-हक्कासाठी पश्चात्य स्त्रीमुक्ती चळवळीनी प्रेरित घेवून विविध स्तरावर आपल्या न्याय हक्कासाठी लढा देण्याची निकड भासू लागली स्त्रीमुक्ती चळवळीचा पहिला टप्पा सुरु झाला तो १९ व्या शतकाच्या सुरवातीला. समाजातल्या प्रत्येक स्तरात म्हणजेच उच्चवर्ग असो वा कनिष्ठ वर्गातील स्त्री असो त्यांचे शोषण त्या त्या वर्गात होताच असते. स्त्री मुक्ती चळवळीला वर्ग समाज नष्ट करण्यामध्ये तर रस होताच पण त्याचबरोबर पुरुष वर्चस्व नष्ट करणेही आवश्यक होते. भारतीय समाज रचनेचा विचार करता ज्याप्रमाणे जातीव्यवस्था इथल्या समाजात रूतून बसली आहे तशीच पुरुषप्रधान व्यवस्थाही रूतून बसली आहे.

पाश्चात्य विचारांच्या प्रभावातून समतावादी विचारला गती मिळाली परमहंस सभा, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, ब्राम्हो समाज अशा संस्थानी समाजात नवी मूल्ये रुजविण्याचा प्रयत्न केला राजा राममोहन रॉय यांना स्त्रीसुधारणेचे आद्य प्रवर्तक मानले जाते. त्यांनी सतीच्या चालीविरुद्ध चळवळ उभी केली. तसेच विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. गोपाल हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी हे स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते पुरुषांना पुनर्विवाहाची परवानगी असेल तर स्त्रियांनाही पुनर्विवाहाची परवानगी असली पाहिजे असे लोकहितवादींचे म्हणणे होते त्यांनी विधवांच्या केशवपन करण्याच्या प्रथेवरही कडाडून हल्ला केला. त्याचबरोबर या सुधारणेच्या चळवळीत महादेव गोविंद रानडे ह्यांनी स्त्री सुधारणेचा केलेला प्रयत्न त्यामुळे त्यांना आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक मानले जाते. ते स्त्री पुरुष समानतेच्या हक्काचे पुरस्कर्ते होते. विवाहयोग्य ठरवण्यासाठी मुलामुलींची वयोमर्यादा कायद्याने ठरवली पाहिजे, सरकारी यंत्रणेत परवानगी दिल्यानंतर विवाह विधी केले पाहिजेत. वृद्धांनी कुमारांशी किंवा प्रौढ स्त्रियांनी अल्पवयीन मुलांशी विवाह करू नयेत अशी मागणी रानडे यांनी केली. याचबरोबर गोपाल गणेश आगरकरांनी बालविवाहाची चाल कायद्याने बंद व्हावी म्हणून प्रयत्न केले. स्त्री पुरुषांना समान स्वातंत्र्याची आणि समान संधीची मागणी केली स्त्री सुधारणेच्या आणि स्त्री शिक्षणाच्या कार्यात सक्रीय सहभागी असणारे महात्मा जोतीराव फुले ह्यांनी केलेले समाजकार्य क्रांतिकारक ठरले. म. फुले यांनी १८४८ मध्ये मुलींसाठी पुण्यात पहिली शाळा सुरु केली स्वतःच्या पत्नीला शिकवून त्यांनी त्यांना शिक्षिका बनविले. म. फुले यांनी विधवांचे केशवपन केले जावू नये म्हणून न्हाव्यांचा संप घडवून आणतलालविवाह, बालजरठ विवाह, बहुपत्नीत्व, पुनर्विवाह प्रतिबंध केशवपन, वेश्यागमन अशा अनिष्ट पध्दतींवर म. फुले यांनी कडाडून हल्ला केला.

म. गांधींनी स्वातंत्र्याच्या चळवळीत स्त्रियांना सामावून घेतलेतसेच विनोबा भावे यांनी आपल्या चळवळीत स्त्रियांना स्थान दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्यासमान अधिकाराचा पुरस्कार केला. स्वतंत्र भारताच्या संविधानात डॉ. आंबेडकरांनी समानतेचा हक्क बहाल केला हिंदू कोड बीलाच्या वेळी ते संसदेत मांडले गेले नाही म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या कायदेमंत्रिपदाचा राजीनामा दिला त्याचबरोबर त्यांनी दलित समाजातील स्त्रियांना आत्मसन्मानाची जाणीव करून दिली. २० व्या शतकातील स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते धोंडो केशव कर्वे यांचे कार्यही विशेष उल्लेखनीय आहे. त्यांनी स्वतः एका विधवेबरोबर विवाह करून अनिष्ट प्रथेविरुद्ध पहिला पाय उचलला विधवांच्यासाठी आश्रम उभारला, तरुण मुलींना संरक्षण देण्यासाठी अनाथ बालिकाश्रमाची, महिला विद्यापीठाची स्थापना केली.

१९७५ नंतर स्त्री चळवळीने स्त्री-पुरुष नाते संबंधातील उतरंड आणि सत्तासंबंध अधोरेखित केलास्त्रियांच्या दर्जाविषयक अहवालातून जी धक्कादायक आकडेवारी समोर आली त्यातून भारतातील स्त्रिया आरोग्य शिक्षण, आयुर्मान, रोजगार, राजकीय सत्ता आणि ज्ञाननिर्मिती या सर्व क्षेत्रात अत्यंत वंचित आयुष्य जगत आहेत असा निष्कर्ष निघाला. भारतातील प्रमुख शहरांमध्ये उभ्या राहिलेल्या स्त्री-चळवळीने खासगी जगातील कुटुंबसंस्था आणि विवाहसंस्था या चौकटीतील हिंसाचाराचा फ्रं मोठ्या हिरीरीने सार्वजनिक केला. सुबत आलेल्या विभिन्न जाति-वर्ग - धर्मातील कुटुंबामध्ये स्त्रियांची कोंडी अधिकच वाढते हे या चळवळीने सप्रमाण दाखवून दिले 'पितृसत्ताक' या शब्दाला आता 'पुरुषसत्ताक' असे नाव मिळाले. इतकेच नाही तर भारतीय समाजव्यवस्थेत लैंगिकतेवर आधारित श्रमविभागणी आहे, शोषण आहे तसेच राजकारणही आहे हे या चळवळीने अधोरेखित केले. (भागवत विद्युत : २००४ : ३६३) अशी भूमिका विद्युत भागवत मांडतात

इंग्रजी सतेच्या काळात प्रबोधनाच्या कालखंडाला गती प्राप्त झाली. इथला संबंध समाज ढवळून निघाला पारंपरिक व्यवस्थेच्या जोखडाखाली अवलंबून असणाऱ्या परंपरागत समूहाला हा आपल्या व्यवस्थेवर हल्ला आहे अशीच भावना निर्माण झाली. प्रबोधनाच्या चळवळीतील सुधारकांनी अनिष्ट प्रथांच्या विरोधात जी मोहीम उधडली ती स्त्रीमुक्तीसाठी नक्कीच प्रभावी ठरली. एक प्रश्न मात्र अनुत्तरीतच राहिला तो म्हणजे परंपरांचा धर्म, जात, लिंग अशा कोणत्याही घटकामुळे व्यक्तीचा भेदभाव करणे हे स्वातंत्रोत्तर कालखंडात संविधानाच्या पातळीवरती बंधनकारक मानले जावू लागले. पण तरी आजही स्त्रीवर आणि अल्पसंख्यांक समाजावर अन्याय अत्याचार होताना दिसतात

२

स्त्रीवादी मराठी साहित्य :

मराठी कादंबरीचा विचार करता, सन १८७३ मध्ये साळूबाई तांबवेकर ह्यांनी लिहिलेली 'चंद्रप्रभा विरहवर्णन' ही पहिली कादंबरी आहे. तथापि, १९५० पर्यंत स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनाचे स्वरूप हे प्रबोधनपर वाटते ह्या काळातील महत्त्वपूर्ण लेखिकांच्या कादंबरीचा उल्लेख करता येईल. स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करण्यासाठी काशीबाई कानेटकर ह्यांनी 'रंगराव' नावाची कादंबरी लिहिली. हुंडा पद्धतीला विरोध करण्यासाठी जानकीबाई देसाई ह्यांनी 'गृहलक्ष्मी' (१९१५) ही कादंबरी लिहिली. यशोदाबाई भट ह्यांनी 'मुलांचे बंड' (१९२१) ह्या कादंबरीतून विधवांच्या दुखाचा प्रश्न मांडला शांताबाई नाशिककर ह्यांनी आपल्या 'हाच का धर्म' (१९३०) ह्या कादंबरीत हिंदू समाजातील तत्कालीन वाईट प्रथा आणि रूढींवर प्रहार केला. कमलाबाई बंबेवाले यांनी 'बंधमुक्ता' (१९३०) ही कादंबरी लिहून स्त्रीच्या घटस्फोटाची आणि पोटगीची चर्चा केली. इंदिराबाई सहस्त्रबुद्धे ह्यांनी 'बाळूताई धडा घे' ह्या कादंबरीत स्त्री पुरुष समानतेचा विषय मांडला स्त्रियांचे लेखन हे स्त्रीच्या विवाहातून निर्माण होणाऱ्या समस्या घेऊन निर्माण झालेले दिसते. त्यानंतर स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार सुरू झाला आणि त्याकाळी शिक्षित स्त्रियांच्या समस्या निर्माण झाल्या शिकलेली स्त्री ही धीट असते, ती संसार निट करू शकत नाही. ती स्वतंत्र बुद्धीने विचार करणारी असल्याने पतीच्या कड्यात राहणार नाही. सुशिक्षित स्त्री ही गर्विष्ठ असते अशी समजूत त्याकाळी रूढ होती त्यामुळे शिक्षित स्त्रियांच्या विवाहाचे प्रश्न निर्माण झाले. शिक्षित स्त्रिया अर्थार्जन करू लागल्या. त्यांच्या समस्या वेगळ्या होत्या. शिकलेल्या स्त्रियांच्या प्रश्नावर गीता साने आणि विभावरी शिरूरकर यांनी लेखन केलेले दिसते गीता साने ह्यांच्या 'हिरवळीखाली' (१९३६) ह्या कादंबरीत पदवीधर नायिकेला चार मुलांचा पिता असलेल्या बिजवर पुरुषाबरोबर विवाह करावा लागतो तर 'वठलेला वृक्ष' ह्या कादंबरीतील नायिका कमवती असूनही आपल्या पतीचा छळ सहन करत संसार सांभाळते विभावरी शिरूरकर ह्यांनी 'हिंदोळ्यावर' (१९३४), 'विरलेले स्वप्न' (१९३५), 'बळी' (१९५०), 'जाई' (१९५२), 'शबरी' (१९६२), 'उमा' (१९६६) अशा कादंबऱ्या लिहिलेल्या दिसतात. त्यांची बळी ही कादंबरी महत्त्वाची आहे पारतंत्र्याच्या काळात ब्रिटिशांनी गुन्हेगारी जमातींसाठी तारेचे कुंपण असलेल्या सेटलमेंट स्थापन केल्या होत्या. अशा सेटलमेंट मांग गारुडी अशा जमातीच्या जीवनावर आधारलेली 'बळी' ही कादंबरी आहे दलित साहित्याच्या उदयापूर्वी ही कादंबरी लिहिल्याचे दिसते

ह्या काळातील आणखी काही महत्त्वाच्या कादंबऱ्या म्हणून प्रेमाकंठक ह्यांच्या 'काम आणि कामिनी', व 'अग्नियान' (१९४२), शकुंतला फांजपे ह्यांची 'घरचा मालक' (१९४८), मालतीबाई दांडेकर ह्यांच्या 'वज्रलेख' (१९४६), व 'काटेरी मार्ग' (१९४८), सुधा साठे ह्यांची 'पुसलेली चित्रे' (१९४८), ह्यांचा उल्लेख करावा लागेल. ह्या कादंबरीतून स्त्रीविशिष्ट अनुभव व्यक्त झालेले दिसतात

स्त्रियांचे कादंबरी लेखन हे स्त्री सुधारणेकडून स्त्री स्वातंत्र्याकडे विकसित होताना दिसते आजवर दडपून टाकलेली लैंगिक भावना स्वातंत्रोत्तर काळातल्या लेखनात धीटपणे व्यक्त झालेली आहे असे म्हणावे लागते. स्वातंत्रोत्तर काळातील स्त्रियांचे अनुभवविश्व अधिक व्यापक व व्यामिश्र होताना दिसते. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबरीने वावरताना येणारे अनुभव हे आजवरच्या अनुभवापेक्षा वेगळे असेच होते स्वातंत्रोत्तर काळातील सामाजिक - राजकीय परिस्थिती, लोकांच्या चळवळी आणि त्या काळात लिहिले जाणारे वाङ्मय ह्यांचा एकत्रित परिणाम त्या काळातील लेखिकांवर झाल्याशिवाय कसा राहिल ? नवसाहित्यातील परात्मता कमल देसाई ह्यांच्या कादंबऱ्यातून व्यक्त होताना दिसते त्यांच्या 'रात्रंदिन आम्हा' (१९६४), आणि 'काळा सूर्य आणि हॅट घालणारी बाई' (१९७५) ह्या कादंबऱ्यांमध्ये व्यक्त झालेली संज्ञाप्रवाही लेखनशैली विस्कळीत अंगाने उलगडत जाणाऱ्या व्यक्तिरेखा,

कथानकांची उलटसुलट रचना प्रतिमा व प्रतिकांची क्लिष्टता, अस्तित्ववादी प्रश्नांची केलेली पेरणी ह्यामुळे कमल देसाई यांच्यासारख्या संज्ञाप्रवाही लेखन केलेली दुसरी लेखिका आढळत नाही

१९६० नंतरच्या कालखंडात इथल्या काळान्यातून येणारे चित्रण हे नवीन आणि आधुनिक मूल्यांना आपल्यात सामावून घेणारे ठरत आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात आता स्त्रिया संघटीत होत आहेत त्या आवाज उठवत आहेत. स्त्री पुरुष विषमतेवर हल्ला चढवीत आहेत. स्त्री पुरुष विषमता नाकारून हे संबंध समतेवर प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न होत आहे. या कालखंडात आलेल्या महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्या म्हणजे गौरी देशपांडे यांच्या 'कारावासातून पत्रे', 'एकेक पान गळायवा', 'मध्य लटपटीत' (१९८०), 'तेरुओ', 'काही दूरपर्यंत' (१९८५), 'निरगाठी', 'चंद्रिके ग सारिके ग' (१९८७), 'दुस्त हा घाट', 'थांग' (१९८९) ह्या होय. या कादंबऱ्यात व्यक्त झालेली स्त्री आधुनिक आहे अंबिका सरकार ह्यांची 'एका श्वासाच अंतर' व 'चाहूल', आशा बगे यांच्या 'त्रिदल' (१९९४), 'भूमी', शांता गोखले यांच्या 'रिटा वेलिणकर' (१९८९), सानिया यांच्या 'स्थलांतर' (१९९४) व 'आवर्तन' (१९९६) ह्या कादंबऱ्यातील स्त्री ही स्वतःचे निर्णय स्वतः घेते त्यातून उद्भवलेल्या परिणामांना सामोरी जाते, स्वत्वासाठी संघर्ष करताना दिसते. याप्रकारे स्त्रीवादी कादंबरीचा उल्लेख करता येईल.

३

स्त्रियांनी विपुल प्रमाणात कथालेखन करून आपल्या अनुभवांना वाट मोकळी करून दिली इ.स. १८९६ मध्ये शांताबाई ह्यांची 'मासिक मनोरंजन' मध्ये पहिली कथा प्रकाशित झाली. विभावरी शिरूरकर ह्यांचा 'कळ्यांचे निःश्वास' (१९३३) हा कथासंग्रह प्रकाशित होईपर्यंत स्त्रियांच्या कथांना स्त्रीचे स्वत्व गवसल्याचे आढळत नाही कथेचा दुसरा टप्पा म्हणजे गौरी देशपांडे यांच्या कथांचा होय १९४५-१९६० ह्या कालखंडात महत्वाच्या कथालेखिका म्हणून कुसुमावती देशपांडे वसुंधरा पटवर्धन व शिरीष पै ह्यांच्या नावाचा उल्लेख करावा लागतो विजया राज्याध्यक्ष ह्यांचे 'अधांतर' व 'टिब' (१९६१), शोध (१९७३), सरिता पदकी ह्यांचा 'बारा रामाचं देऊळ' (१९६६), लीला श्रीवास्तव यांचे 'फाशी गेलेलं उन्हं', सुनिता आफळे यांचा 'कुंपणापलीकडच्या बकुळी बाभळी' (१९७२), छाया दातार ह्यांचा 'वर्तुळाचा अंत, सुमा करंदीकर ह्यांचा 'सावली' (१९७७), दीपा गोवारीकर ह्यांचा 'तडा', पद्मिनी बिनीवाले ह्यांचा 'रानातला दिवा' (१९७८), सरिता पदकी ह्यांचा 'घुसमट' (१९८०), सानिया ह्यांचा 'शोध', उर्मिला शिरूरकर ह्यांचा 'कवडसा', सुनिता आफळे ह्यांच्या 'रिकामी' (१९८३), दीपा गोवारीकर ह्यांचा 'दिवस सोनियाचे', नीलिमा भावे ह्यांचा 'स्वत्वाला शोधताना', सुमती क्षेत्रमाडे ह्यांचा 'स्मृतिगंधा', प्रतिमा इंगोले ह्यांचा 'अकसिदीचे दान' (१९८६), अनिता काळे ह्यांचा 'दुदेशीच्या गोष्टी, रोहिणी कुलकर्णी ह्यांचा 'बहार', गौरी देशपांडे ह्यांचा 'आहे हे असं आहे', निर्मला देशपांडे ह्यांचा 'गर्ल', आशा बगे ह्यांचा 'अत्तर', 'पूजा', सुधा सोमण ह्यांचा 'समांतर', उर्मिला पवार ह्यांचा 'सहावं बोट' (१९८८), 'चौथी भिंत', सुकन्या आगाशे ह्यांचा 'इस्पितळ आणि पतंग उडवणारा माणूस', आशा दामले ह्यांचा 'कोण्या एका स्वप्नकाळी', सानिया ह्यांचा 'प्रतीती', निर्मला गोन्हे ह्यांचा 'उरल्या कहाण्या' (१९९०), उषा दातार ह्यांचा 'काचेची भिंत' असे महत्वाचे कथासंग्रह प्रकाशित झालेले दिसतात.

स्त्रियांच्या कथा ह्या त्यांचे लग्न त्यांचे शरीर, त्यांचे मन आणि त्यांची नोकरी ह्या विषयांना घेऊन व्यक्त झालेल्या दिसतील. बालविवाह, विधवा विवाह, पुनर्विवाह, परित्यक्त्या, विधवा, निसंतान स्त्रीचे दुःख वर निवडण्याचे स्वातंत्र्य नसणे, नावडता पती मिळणे, जुलमी पती मिळणे, अरसिक पती मिळणे, पतीचे विवाहबाह्य संबंध असणे अशा विषयांना घेवून जशा कथा लिहिल्याच्या आढळतात तशा पतीबरोबरच प्रियकर, मित्र, कार्यालयातील बॉस, प्रेम, निखळ मैत्री, विवाहबाह्य संबंध कुमारी मत, लैंगिक सुख आदी विषयावरही कथा लिहिल्याचे दिसते.

४

१९२० ते १९५० ह्या काळातील स्त्रियांच्या कविता ह्या गीतांच्या स्वरूपातून प्रकटलेल्या दिसतात ह्या गीतातून धार्मिक व कौटुंबिक भावना व्यक्त झाल्या आहेत. इ.स. १९५० पर्यंतच्या कालखंडात प्रमुख व महत्वाची कवयित्री म्हणून संजीवनी मराठेच्या नावाचा उल्लेख करावा लागतो त्यांचा 'काव्यसंजीवनी' (१९३२), 'राका' (१९३९), 'संसार' (१९४३), व 'छाया' (१९४९) असे संग्रह प्रकाशित झाले. यानंतर शांता शेळके यांचा 'वर्षा' (१९४७), इंदिरा संतांचा 'शेला', हा काव्यसंग्रह तर १९५१ साली लक्ष्मीबाई टिळक आणि बहिणाबाई चौधरी ह्यांचे संपादित काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले.

यानंतरच्या कालखंडात मलिका अमर शेख यांचा 'वाळूचा प्रियकर' (१९७९), अनुराधा पाटील ह्यांचा 'दिगंत' (१९८१), प्रभा गणोरकर ह्यांचा 'विवर्त' (१९८५), संजीवनी खोले ह्यांचा 'एकोल' (१९८६), विजया संगवई ह्यांचा 'अरुपाची गंधगीते' (१९८८), हेमा लेले ह्यांचा 'अंतरंग' (१९८९), अंजली कुलकर्णी ह्यांचा 'मनस्वी' (१९९१), 'मी एक स्त्रीजातीय अस्वस्थ आत्मा' (१९९५), सुनिता जोशी ह्यांचा 'आत्मरंग' (१९९२), प्रज्ञा लोखंडे ह्यांचा 'अंतस्थ' (१९९३), अरुणा ढेरे ह्यांचा 'निरंजन' (१९९४), संजीवनी बोकील ह्यांचा 'काळीजकुपी' (१९९४), आसावरी काकडे ह्यांचा 'लाहो' (१९९५) ह्याप्रकारचे काही महत्वाचे कवितासंग्रह दिसून येतात. आणखी काही नावे या काळासंदर्भात महत्वाची आहेत. यामध्ये, पद्मा गोळे, अनुराधा पोतदार, शिरीष पै, अंजली ठाकर, रजनी फुळेकर, सिसिलिया कार्वालो, नीरजा, संजीवनी खोजे, ज्योती लांजेवार, सुरेखा भगत, ललिता गाडगे ह्यांचाही उल्लेख करता येईल.

याप्रकारे मराठी साहित्यातील स्त्रीवादाची मांडणी करणाऱ्या अशा काही साहित्यकृतींचा उल्लेख यानिमित्ताने केला आहे. याचबरोबर आत्मचरित्र या साहित्य प्रकारातही स्त्रियांनी आपल्या भावन मांडल्या आहेत या शोधनिबंधाच्या मर्यादेचा विचार करता त्याचा उल्लेख याठिकाणी केला नाही.

५

'स्त्री स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार' अशा प्रकारची प्रतिक्रिया पुरुषवर्गातून व्यक्त झाली. स्त्रीच्या वागण्या- बोलण्या आणि पेहरावात होणाऱ्या बदलामुळे पुरुषी अहंकार डिवचला जात होता. मॉडर्न स्त्री म्हणजे स्वैराचारी स्त्री असे चित्र निर्माण करण्याचे प्रयत्न होता. फॅशनच्या नावाखाली स्त्रिया कमी कपडे वापरतात म्हणून त्याची छेडछाड होते अशा प्रकारे पुरुषाच्या वाईट वर्तनाचे समर्थनही झाले. स्त्रियांच्याही लेखनात मॉडर्न स्त्री रंगविताना लैंगिक उतेजना निर्माण करणारी वर्तने येऊ लागली. आधुनिक म्हणून काही अनैतिक गोष्टी साहित्याच्या माध्यमातून मांडल्या जाऊ लागल्या.

स्वातंत्र्योत्तर काळात आणि भारतीय संविधान अस्तित्वात आल्यानंतर इथल्या प्रत्येक नागरिकाला स्वातंत्र्य समता, बंधुता आणि न्याय या नव्या मूल्यांनी एका समान पातळीवर आणून मानवतावादी मूल्यांच्या जपण्याला प्रोत्साहन दिले. शिक्षणामुळे आणि राजकीय हक्कांच्यामुळे स्त्रीची पारंपरिक प्रतिमा बदलल्याची दिसते. जागतिक पातळीवर स्त्रियांच्या हक्काची आणि अधिकारांची चर्चा झालेली पहावयास मिळते. शिक्षण, कायदा, आणि चळवळ ह्यामुळे स्त्री आत्मसन्मानाने पुढचं पाऊल उचलत आहेत. विवाह ही सक्तीची बाब नसून सहजीवनाची बाब आहे. 'स्त्री हे काचेचे भांडे आहे' अशी गुळगुळीत वाक्ये बाजूला पडून त्या ठिकाणी 'स्त्री ही जिवंत आणि एक माणूस आहे हा भाव पुढे आला. तिलाही मन आहे. तिला तिचे खाजगी आयुष्य आहे. तिलाही मैत्रीची आणि प्रेमाची गरज आहे. स्वतःच्या आयुष्याचा निर्णय घेण्याचा तिला अधिकार आहे असा विचार पुढे येताना दिसून येतो.

सुरवातीच्या काळात लेखन करणाऱ्या स्त्रियांच्या लेखनावर पुरुषसत्ताक मूल्यव्यवस्थेचा पगडा असलेला जाणवतो. पुरुषांच्या वाङ्मयाचा अनुनय करण्याचाही प्रयत्न काही लेखिकांच्या लेखनातून दिसलेला जाणवतो. आपले शरीर आणि सौंदर्य हे पुरुषांसाठीच आहे अशा भावना काही लेखिकांनी आपल्या कथा कवितांतून मांडलेल्या आहेत. पुरुषांच्या प्रेमासाठी त्याची आराधना करणे, त्या अनुरोधाने होणारी आपली देहिक तडफड आणि भावना व्यक्त करणे, अशा स्वरूपाचे रंजनप्रधान लेखनही काही लेखिकांनी केलेले दिसते. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या संघटनांनी आपल्या हक्कांसाठी संघर्ष सुरू केला. स्त्रियांच्या अधिकाराची बाजू घेणाऱ्या भूमिका मांडल्या समाजात उदारमतवादी वातावरण निर्माण होऊ लागले. त्यामुळे सुरवातीच्या काळात स्त्रियांच्या लेखनात जाणवणारी समन्वयवादी दृष्टी मागे पडली. स्त्रियाही आपल्या समग्र अनुभवांना शब्दरूप देऊ लागल्या. स्त्रियांच्या पारंपरिक मानसिकतेत आमूलाग्र बदल होऊ लागला आणि त्याचे पडसाद स्त्रियांच्या लेखनात उमटू लागले.

संदर्भ:-

1. Beauvoir Simone de, 1949 : *The Second Sex*, Gallmarad, Paris, 1st edition.
2. कुलकर्णी अनिरुद्ध संपा, २००७ : प्रदक्षिणा खंड १, २, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
3. कुलकर्णी गो. म. १९९४ : आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी मेहता पब्लि. हाऊस, पुणे.
4. धोंगडे डॉ. आश्विनी, १९९३ : स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.
5. नाईक शोभा २००७ : भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद लोकवाङ्मयगृह मुंबई.
6. भागवत विद्युत, २००० : *स्त्रीजीवनाची गुंतागुंत* संपा. शर्मिला रेगे, विकास अध्ययन केंद्र, मुंबई प्र. आ.
7. भागवत विद्युत, २००४ : 'स्त्री-प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती.
8. साने गीता, भारतीय स्त्रीजीवन, मौज प्रकाशन, मुंबई.